

В.Д. ЯКУБЕНКО, д.е.н., професор,
Київський національний економічний університет

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПРАВ ТА ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

У центрі уваги економіко-правового підходу до визначення відносин та прав власності з часів римського права була та залишається проблема можливостей і меж їх структуризації.

Структура власності та прав власності, реальність «голої» власності, обсяг змісту та суміщення окремих прав власності, їх «збирання» в тріаду, пучок, інші агрегати – ці та суміжні з ними питання з їх неминучим виходом на інституціональну мережу базисних економічних відносин власності, влади, управління не можна вважати вирішеними при всій актуалізації досліджень в цьому напрямку (від А. Алчіана, Г. Демсетца, Р. Коуза, Д. Меррімена, Е.Фуруботна) в рамках сучасної інституціональної теорії. Перш за все це стосується дефініцій власності та прав власності, розрізнення яких та заміщенню першої на другу неінституціональна теорія надає методологічного значення. Власне можливості та межі такого заміщення і окреслюють коло питань, що розглядаються.

В філософських традиціях інтерпретації ряду «речі – властивості – відносини» (а конструкція «права власності – відносини власності» – лише фрагмент його інваріанту) властивості (права) та відносини (власності) не мають неподоланих кордонів. Більш того, права визначаються відносинами власності, останні включають у себе будь-які прояви прав власності. Серед двох гранично абстрактних визначень власності: онтологічного («власність є сукупність прав») та логічного («власність – те, чому приписуються певні права») – перше має родовим поняття «сукупність» (з виходом на «тріаду», «пучок» і т.ін.), друге – по суті «голу» власність. У цьому розумінні методологічне заміщення категорії власності на «права власності» вряд чи позбавляє визначення останньої тавтологічності, хоча, безумовно, значно розширює можливості специфікації прав власності.

За всіх можливих заглиблень у зміст і характер процесу специфікації тріада неповних форм римського права власності (володіння, розпорядження, користування) є вихідною.

Оскільки володіння визначається як «більш проста» категорія, ніж власність, «у більш розвинутому суспільстві вона виступає як більш просте відношення організму, що роз-

розвивається» [1, т.12, с.728]. Характеризуючи володіння як «неповну власність», як власність не на річ, а на корисні властивості речі, на її функціональне призначення, зауважимо, що його відокремлення, «винесення» із власності як окремого, співіснуючого поряд з іншим окремим – «голою власністю», має ту саму природу, що і розрив, і зовнішнє протиставлення вартості та споживчої вартості. Справді, якщо в процесі розвитку форм вартості остання об'єктивується і набуває загального значення, приймаючи зовнішні форми протистояння споживчим вартостям як особливим формам (К.Маркс), то це є лише іншим виразом відокремлення «голої власності» від володіння. У цьому сенсі власність на вартість є «гола власність», власність на корисність – володіння.

З розходження між володінням і власністю виникає двоякого роду право: *jus in re* – право над річчю, і *jus ad rem*, тобто право на річ. Таким чином, користуючись образом Прудона, право чоловіка і жінки один на одного є *jus in re*, право нареченого на наречену і навпаки – *jus ad rem*. У першому володіння і власність з'єднані, у другому присутня тільки гола власність [2, с.38].

Є і інший образ «голої власності» (Д. Меррімен) [3, с.102] як деякої скрині, на якій написано слово «власність» та в якій зберігаються певні права власності. Така «скриня» припускається римським правом та заперечується англосаксонською традицією. Але ж, якщо під «скринєю» мати на увазі не натуралізований ящик чи мотузку, якою скріпляються права власності в пучок, а «чорний ящик», що забезпечує пучку потенціал синергетичного ефекту, питання реальності «голої власності» набуває більш суттєві підстави його вирішення на користь римського права.

Розпорядження як визначення долі об'єкта власності (забезпечення, зміну чи припинення умов користування) перебуває в іншому змістовому ряду, ніж володіння. Якщо володіння – неповна форма, то розпорядження – функція власності.

Розрив повної власності на «голу власність» і володіння пов'язане з розривом функції розпорядження на два складники: «триман-

© В.Д. Якубенко, 2010

ня» долі речі і фактичне термінове управління реальним об'єктом володіння. При цьому формула володіння: «від свого імені і за власний кошт» відрізняється більш змістовною конструкцією, ніж формула відособленого розпорядження, де допускаються варіанти і «свого», і «чужого імені» за однозначно «чужого кошту». Зазначена двоїстість розпорядження, досягаючи розриву і зовнішнього протистояння, є підставою як логічного, так і практичного «перетікання» розпорядження, а отже, і власності, у владу й управління.

Яким чином виробництво має на меті споживання і «згасає» в останньому, і володіння, і розпорядження (безпосередньо чи опосередковано) замикаються на користуванні. Користування виступає найбільш простими відносинами привласнення – відчуження. На відміну від володіння, здебільшого цей процес здійснюється «явочним порядком», він менш регламентований або зовсім нерегламентований межами платності, терміновості, повернення, а тому, як правило, не супроводжується правовим оформленням, а базується на прецеденті, звичаях, «природному порядку речей».

Користування – історично вихідний, а логічно — кінцевий пункт власності. Якщо володіння виступає підставою монополії на майно як на об'єкт господарювання, то користування – монополією на майно як на об'єкт споживання. Ця теза може служити доповненням до відомої в теорії ренти концепції про два типи монополії на землю – як на об'єкт власності і як на об'єкт господарювання. Дійсно, обмежуючись констатацією лише двох типів монополії чи (що те саме) «голої» власності і володіння, за межами аналізу залишається сегмент економічних відносин з приводу користування майном, що не є об'єктом права власності.

Одна справа – не мати можливості користуватися землею внаслідок її відчуження (земля – об'єкт власності), друга – тому що її вже здано в оренду, тобто у володіння (об'єкт господарювання), третя – тому що її вже зайнято раніше (об'єкт споживання). Одна справа – орендодавцю тримати титул власності і на цій підставі провадити дискримінаційну чи пільгову політику стосовно до орендаря, інша справа – орендареві як неповному власнику гарантовано на законних підставах володіти об'єктом, третя – користуватися об'єктом негарантовано, на основі «захоплення», а не права, через «віддаленість власника», а отже, «беззахайність» об'єкта, або через недиференційованість користостей, які дісталися користувачеві на основі «права першого». Користуватися в переповненому транспорті місцем для сидіння чи ділянкою землі біля будинку по праву «захоплення», вибирати кращий шматок по праву «першої руки» у черзі, діставати переваги в приватизації «рідного підприємства» – ці і тисячі інших прикладів дозволяють ставити монополію, що впливає з користування на майно як на об'єкт споживання в один ряд зі згадуваними двома іншими. З цього впливає, що відмінності між указаними типами монополій, детерміновані змістовими розбіжностями між власністю та її неповними формами – володінням та споживанням, у філософському вимірі перебувають у співвідношенні як загальне, особливе, одиничне.

У відповідності з наведеною на рис. 1 класифікацією право користування ресурсами передбачає у вихідному пункті – доступ до них, а в кінцевому – можливість отримання доходу (у корпоративному праві – статус приналежності до корпорації та можливостей отримання дивіденду).

ПРАВА ВЛАСНОСТІ	КОРИСТУВАННЯ	X			
	РОЗПОРЯДЖАННЯ	X	X		
	ВОЛОДІННЯ	X	X	X	Гола власність
ПОВНА ВЛАСНІСТЬ		X	X	X	X
ОБСЯГ ВЛАСНОСТІ	ПРАВ	доступ і дохід	управління	виключення	відчуження

Рис 1. Обсяг прав власності

Право розпоряджання пов'язується з управлінськими повноваженнями визначати способи та напрямки користування («голос» в корпорації). Право володіння передбачає повноваження виключення, тобто можливість обмежувати коло користувачів, що мають право доступу (скажімо, у випадку додаткової емісії цінних паперів або випуску привілейованих акцій). Повноваження відчуження як тримання кінцевої долі ресурсів (наприклад, продаж, передача цінних паперів) є виключною ознакою «голої» власності та достатньою додатковою умовою, здійснення якої призводить до трансформації тріади у повну власність.

Наведена класифікація має ту особливість, що кожне наступне повноваження передбачає реальну можливість здійснення попереднього. Так, повноваження виключення дає можливість визначати і напрямки користуван-

ня ресурсами, управляти ними. Навпаки, управлінські повноваження не дають можливості обмеження кола суб'єктів, які можуть отримати повноваження доступу.

Якщо сформульована римським правом тріада специфікованих прав власності – володіння, розпоряджання, користування – покладеться в основу континентального права, то для англосаксонської правової традиції прийнятною вважається є «одинадцятиада» пучка прав власності. Зіставлення тріади та пучка прав власності (табл.1) дає підстави стверджувати, що відмінності між ними слід бачити не в більшій прогресивності чи «сучасності» пучка прав власності, навіть не в кількості прав (його складники цілком або частково накладаються на тріаду), а, скоріше, у традиціях загального та цивільного права.

Таблиця 1

Можливості суміщення тріади та пучка прав власності

Римське право		Тріада прав власності			«поглинуті» тріадою права	
		Володіння	Розпоряджання	Користування	Право на дохід	Право на захист
Складники пучка прав власності	Володіння	+				
	Користування			+		
	Управління		+			
	Право на дохід	~		~	+	
	Право на «капітальну вартість»		+			
«інфраструктурні»	Право на безпеку	~				+
	Право на спадщину			~		
	Безстроковість			~		
	Заборона шкідливого використання			+		
	Відповідальність	~				
	Залишковий характер	~				

Примітка: Ступінь щільності зв'язку в умовному вимірі: + – зв'язок, близький до тотожності; ~ – зв'язок неповний.

Так, «поглинуті» тріадою римського права і таким чином сприйняті континентальною традицією права на дохід та захист у рамках загального права (а тому і більшості досліджень неінституціонального напрямку) навпаки виступають складниками пучка прав

власності. Таких різночитань в економічній теорії прав власності можна навести чимало (див. наприклад [4, с.111]), однак при всій невирішеності питань структуризації прав власності зрозумілим залишається те, що вона є вихідним пунктом структуризації відносин

власності.

Права змістовно характеризують відносини власності і встановлюється в них. Визначення власності як відносин з приводу відчуження-привласнення речей, що у своєму становленні передбачають послідовну зміну процесу відчуження на стан привласнення з наступним переходом у процес привласнення і стан відчуженості може бути рефлексивно, як «власність у собі» згорнуте в інше: «власність являє собою інституціоналізовані відносини з приводу виключних прав суб'єкта привласнення на специфіковані дії з відчуженням об'єктом». Характер цих відносин визначається такими санкціонованими правилами та нормами поведінки, яких суб'єкти повинні дотримуватися або зобов'язані нести компенсаційні витрати (тягар власності).

Структуруючи наведене визначення, в ньому слід виділити такі ключові компоненти: (1) правила, (2) виключність, (3) права власності, (4) суб'єкт, (5) об'єкт, (6) тягар власності. Кожний з компонентів у структурі відносин власності проявляє себе через різноманіття своїх форм.

Так, визначення відносин власності через правила соціальної поведінки (п.1), що забезпечують закріплення певних прав та зобов'язань за власниками обмежених ресурсів, власне й дає можливість їх розгляду в контексті інституціональної теорії прав власності. Економічні правила, як і соціальні правила взагалі, у певному розумінні є безпосередньою передумовою виникнення прав власності. Останні є результатом їх створення та застосування. Тобто, права власності з'являються там і тоді, де і коли виникають правила, що визначають загальні принципи відносин між людьми з приводу обмежених благ. Враховуючи це, можна сказати, що розглядаючи права власності, ми одночасно аналізуємо правила економічної поведінки та навпаки.

Можна вважати, що структура прав власності визначається у вихідному пункті «формами спонтанного порядку», спонтанно сформованими правилами поведінки. Відповідно до цієї точки зору, походження різноманітних форм власності є не результатом державних дій чи права, а соціальним феноменом. Коли втручається держава, неформальні майнові правила поведінки стають «формалізованими» угодами.

Права власності являють собою такі санкціоновані (економічно, юридично, етично) і прийняті в суспільстві (формально і неформа-

льно) поведінкові відносини між економічними агентами, що визначають перелік можливих способів використання обмежених ресурсів як виключну прерогативу окремих індивідів або груп. Одночасно, економічні правила обумовлюють появу субстанціональної характеристики права власності, а саме виключності.

Взагалі, теза про виключність (п. 2) уже передбачає виключність або прав власності, або її суб'єкта, або дій, або об'єкта власності, а можливо, усього одночасно. Своєю чергою, скажімо, виключність права власності може бути повною або обмеженою. Міру виключності далі можна розглядати в економічному (за аналогією з типами монополізації) чи в правовому аспектах. В останньому разі може йтися, наприклад, про права власності, що випливають з доручення, угоди, договору і т. ін.

Абсолютна виключність припускає, що на власникові і тільки на ньому сконцентровано всі позитивні й негативні результати здійснюваної ним діяльності. Тому він виявляється зацікавленим у максимально повній її специфікації під час прийняття рішень. Це – найважливіший економічний стимул, що забезпечує ефективність прийнятих рішень (у сенсі переваги позитивних наслідків над негативними), сприяючи тим самим підвищенню добробуту суспільства: «Чим конкретніше права приватної власності, тим тісніше відносини між добробутом індивідуума й економічними (соціальними) наслідками його рішень. Як результат, тим сильніше для нього стимул урахувати ті вигоди чи той збиток, що його рішення приносять іншим індивідуумам» [5, с. 54].

Третій компонент у визначенні відносин власності (п. 3) – її права – по суті, змикається з першими двома. Безумовно, права власності мають свої особливі засади класифікації. Насамперед має йтися про права на виключність, на дії (правоспроможність), на об'єкт власності. Далі можна казати про юридичні й комерційні права, про специфікацію та розмивання останніх тощо. При цьому звернемо ще раз увагу, що зростаюча у процесі специфікації кількість правочинностей має під собою як суб'єктивні (власне специфікація) так і об'єктивні підстави (обмеженість та суспільний характер ресурсів).

Ознака суб'єктності відносин та прав власності (п.4) за всієї її «напрацьованості» в економічній теорії та праві містить достатньо невіршених питань. У марксистській традиції суб'єктна типологізація власності проводиться за критерієм єдності і розриву праці і власнос-

ті: приватна власність протиставляється суспільній, і, таким чином, дослідження більш конкретних форм власності, які опосередковують ці типи, набуває лише прикладного економіко-юридичного значення, оскільки політекономічний зміст власності з'являється вже заданим на родовому рівні.

І методологічно, і історично, і ідеологічно для приватної власності такий підхід правомірний. Що ж стосується суспільної власності, то кожна з її теоретичних конструкцій на практиці зводиться її або до нічії, або до власності державної.

В рамках неокласичного погляду у підґрунтя покладається дихотомічна формула «що недержавне – приватне» з дальшим віднесенням як одноосібної, так і партнерської та корпоративної, до приватної власності, закріплюючи за нею роль єдиного можливого типу власності, що забезпечує ефективність економіки. Навпаки одним з найважливіших досягнень інституціональної теорії прав власності вважається те, що вона визнає існування альтернативних систем власності і робить їх предметом порівняльного аналізу. При цьому допускається як приватна, так і загальна та державна власність. Ці три типи власності породжують абсолютно різні стимули. Оскільки вони спонукають до різних типів поведінки, то значний інтерес для економістів повинні представляти і структури власності, що встановлюються на спонтанному, неформальному чи формальному рівні.

Існує чимало класифікацій власності за її об'єктами (п. 5). В традиціях класичної економічної теорії в основу таких класифікацій покладається ресурсно-факторний підхід (земельна власність, власність на працю, капітал,

підприємницькі здібності тощо). У цьому ж ряду, в певному розумінні, слід розглядати й феномен інтелектуальної власності. Марксистська політекономія додає до цієї класифікації поділ об'єктів власності (за відтворювальним критерієм) на засоби виробництва та предмети споживання, а власність на капітал покладається у підґрунтя визначення найбільш суттєвої ознаки капіталістичного способу виробництва.

Інституціональна теорія об'єктом власності вважає відносини між суб'єктами з приводу окремих властивостей речей, що писано чи неписано оформлюються у правах власності. Тобто права (та зобов'язання) в інституціональній теорії одночасно виступають і об'єктом відносин власності, і формою їх прояву. У цьому розумінні і слід розглядати поділ прав власності на речові (що впливають з позастрокової – повної чи неповної – приналежності речей) та зобов'язальні (строкові), які в свою чергу класифікуються як договірні (що впливають з договору) та деліктні (позадоговірні).

Структуризації відносин власності по лінії основних компонентів її визначення передбачає такий аспект аналізу, як тягар власності (п. 6). Очевидно, власність не слід розглядати як таку, що приносить тільки економічні переваги для суб'єкта привласнення, а її брак – винятково «економічні страждання». Наявність власності «зі знаком плюс» завжди припускає розгляд її «зі знаком мінус» не як право, а як відповідальність, як необхідність докладання відомих зусиль (перш за все – трансакційних витрат) і т. ін. Структура тягара власності може виглядати так (табл. 2).

Таблиця 2

По компонентна структура тягара власності

Компоненти визначення власності	Винятковість	Право	Дії	Суб'єкт	Об'єкт
елементи тягара власності	підтримка і захист	обов'язок і відповідальність	Трансакційні витрати	прив'язаність до об'єкта	загроза втрати, ризик

Безумовно, перелік тягарів, нош, несвобод, що впливають із власності, може бути значно ширшим. Однак, принаймні, два висновки тут уявляються найзначущими. По-перше, тягар як витрати, пов'язані з власністю, можна відносити до економічних (переважно транс-

акційних) витрат на тій самій підставі, що і внутрішні витрати з усіма наслідками правомірності, що впливають звідси, плати за ризик, відповідальності й інших елементів тягара власності. І, по-друге, зведення економічного ризику до атрибутивних характеристик власності

не може не підвищувати його «статусу» в економічній теорії – і як базисної проблеми, і як самостійної економічної дисципліни.

Узагальнюючи, слід виділити наступні висновки:

1. Методологічне заміщення (на категоріальному рівні) відносин власності на власність, а останньої – на права власності може мати позитивні наслідки лише в межах окремих напрямків теорії власності.

2. Відпочкування від повної власності її прав у кінцевому рахунку призводить до розриву і зовнішнього протистояння «голої власності» та прав власності. «Гола» власність – та сама об'єктивна реальність, що і вартість, вона є «громадянським» буттям вартості (Маркс), власністю на вартість.

3. Специфікація прав власності в пошуках ринкового механізму виміру «одиниці власності» носить обмежувальний характер дедуктивного поділу тріади (континентальна традиція) чи індуктивного збирання в пучок прав власності (англосаксонська традиція). Можливості суміщення тріади та пучка прав власності

обумовлені їх єдиним родовим корінням – римським правом.

4. Специфікація прав власності супроводжується специфікацією зобов'язань – поділом тягаря власності на окремі складові структури відносин власності

Література

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2 изд.
2. Прудон П.Ж. Что такое собственность? Или Исследование о принципе права и власти – М., 1988.
3. Фуруботн Э., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной теории. – Спб., 2005
4. Олейник А.Н. Институциональная экономика – М.: ИНФРА-М, 2002
5. Капелюшников Р.Н. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) – М.: МЭиМО, 1990

Статья поступила в редакцию 26.05.2010